

8. Nikolaeva T.M. *Pismennaia rech i spesifika eö izuchenia*. – М., 1961. – S.132-136. – kniga
9. Vahek I. *K probleme pismennogo iazyka. Pismennyi i pechatnyi iazyk // Prajski lingvistichecki krujok: Sb. st./Sost., red., predisl. N.A. Kondraşova*. – М.: Progres, 1967. – S.524-559., 525 s. – kniga
10. Uäliev N. *Qazaq grafikasy men orfografiasynyñ fonologialyq negizderi: fil. ğyl. kand. ...avtoref*. – Almaty, 1993. – 162 b. – kitap
11. Amirova T.A. *Obşelingvisticheckie osnovania grafemiki: avtoref. ... dokt.fil.nauk.*, 1981. – 47 c. – kniga
12. Zinder L.V. *K itogam diskussii o ruskoi orfografii // Voprosy iazykoznanija*. 1969. №6. – jurnal
13. Küderinova Q. *Qazaq jazuyynyñ ontogenezdik damuy*. – Almaty, 2006. – 246 b. – kitap
14. *Lingvistichecki ensiklopedichecki slovär*. – М.: Sovetskaia ensiklopedia, 1990, 350-351-ss. – slovär
15. Ahmanova O.S. *Slovär lingvisticheckih terminov*. – М.: Sovetskaia ensiklopedia, 1966, – 294 s. – slovär
16. Rozentäl O.E., Telenkoav M.A. *Slovär-spavochnik lingvisticheckih terminov*. – М., 1985, – 184 s. – slovär
17. Maruzo J. *Slovär lingvisticheckih terminov*. – М., 1960. – 191s. – slovär
18. Syzdyq R. *Qazaq tiliniñ anyqtaġyşy*. – Astana: Elorda, 2000. – 532 b. – kitap
20. Baitürsynov A. *Til taġylymy*. – Almaty: Anatili, 1992. – kitap
19. N.Ämirjanova. *Latyn jazuyynyñ tarihi taġylymy*. Almaty, 2012. – 118 bet. – kitap

MPHTI: 16.01.07

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.12>

Жиренов С. ¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ЕРТЕГІЛЕРІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДІК-ТАНЫМДЫҚ ТАБИҒАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдердің қатысуы мен олардың мәтін мазмұнындағы тілдік ерекшелігі лингвокогнитивтік тұрғыдан талданады. Орнитологизмдердің қазақ мәдениетіндегі орны ертегі мәтіні арқылы зерделеніп, құстар әлемінің этнос дүниетанымындағы орны көрсетіледі. Этнос мәдениетінің құрамдас бөлігі ертегі болса, сол ертегі мәтіндері ұлттық менталитеттің ерекшеліктері мен танымдық қатпарын бойына сіңірген тілдік бірлік екендігі көрсетіледі. Ертегі мәтіндері этнос болмысының дүниетанымын, этикалық дәстүрін, тұрмыс-салтын, әдет-ғұрпын, бүкіл ұлттық психологиясын көрсететін көне жанрдың тілтанымдық сипаты баяндалады. Орнитологизмдер қатысқан ертегілерге тілдік сипаттама беріліп, танымдық мәні лингвистикалық аспектіде арнайы қарастырылады. Қазақ халқы үшін құстың орны, табиғатпен өзара қатынасы, көне замандардан бері өзара тығыз байланыста болғандығы көрсетіледі. Қазақ ертегілерінің тілдік материалдары негізінде құрастырылған көптеген мәтіндік материалдар арқылы жан-жақты талданады.

Түйін сөздер: орнитологизмдер, лингвистика, когнитология, этнос, этнотаным, мәтін, ертегі, т.б.

Zhirenov S. ¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE AND COGNITIVE NATURE OF ORNITHOLOGISM IN KAZAKH TALES

Abstract

The article analyzes the linguistic features of ornithologisms in Kazakh tales from a linguistic and cognitive point of view. The role of ornithologisms in the Kazakh culture is studied through the text of fairy tales, and also reflects the characteristics of the bird world in the worldview of the ethnic group. An integral part of ethnic culture are fairy tales. The texts of these tales represent a linguistic unity that reflects the

characteristics of the national mentality and its cognitive features. Fairy-tale texts describe the linguistic nature of the ancient genre, which reflects the worldview, ethical traditions and lifestyle, customs and psychology of the whole nation. Tales with ornithological features are given linguistic characteristics, and their cognitive value is considered in the linguistic aspect. The article discusses the role of birds from ancient times in the life of the Kazakh people and their interaction with nature. A large number of text materials based on the linguistic materials of Kazakh fairy tales are analyzed in detail.

Keywords: ornithology, linguistics, cognitology, ethnos, ethno science, text, fairy tales, etc.

Жиренов С.¹

¹ *2Казакский Национальный педагогический университет им.Абая,
Алматы, Казакстан*

ЯЗЫКОВАЯ И КОГНИТИВНАЯ ПРИРОДА ОРНИТОЛОГИЗМОВ В КАЗАХСКИХ СКАЗОК

Аннотация

В статье анализируются языковые особенности орнитологизмов в казахских сказках с лингвокогнитивной точки зрения. Роль орнитологизмов в казахской культуре изучаются через текст сказок, а также отражаются особенности птичьего мира в мировоззрении этноса. Неотъемлемой частью этнической культуры являются сказки. Тексты этих сказок представляют собой языковое единство, которое отражает особенности национального менталитета и его познавательные черты. Сказочные тексты описывают лингвистическую природу древнего жанра, который отражает мировоззрение, этические традиции и образ жизни, обычаи и психологию всей нации. Сказкам с орнитологическими особенностями даются лингвистические характеристики, а их познавательная ценность рассматривается в лингвистическом аспекте. В статье обсуждается роль птиц с древних времен в жизни казахского народ и их взаимодействие с природой. Детально анализируется большое количество текстовых материалов на основе лингвистических материалов казахских сказок.

Ключевые слова: орнитология, лингвистика, когнитология, этнос, этнонаука, текст, сказки и др.

Кіріспе. Қазақ ертегілері – қазақ халқының рухани кеңістігіндегі маңызы жоғары, атқаратын қызметі зор, мәдени мазмұны басым, әдеби жанр. Ертегі – қазақ халқының есте жоқ ескі заманалардан бері күні бүгінге дейін жеткен, көне де жаңа болып саналатын бай мұрасы. Ертегі ерте дәуірлердегі этнос дүниетанымының бар болмысын бойына сіңірген көркем мәтін. Мәтін – әмбебап категория. Мәтінді қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы көптеген ғылым салалары арнайы зерттейді. Біз бұл зерттеуімізде мәтінді яғни ертегі мәтініне арқау болған орнитологиялық бірліктерді арнайы лингвистикалық тұрғыдан зерттеуді мақсат еттік.

Ертегілер әдетте әдебиеттану ғылымы аясында арнайы қарастырылған болса, соңғы уақыттардағы ғылыми-техникалық прогрестегі интеграциялану процесі мен лингвистика ғылымындағы антропоцентристік бағыт аясындағы зерттеулер әртүрлі аспекті аясында қарастыруды қажет етеді. Осы тұрғыдан келгенде қазақ ертегілерін лингвистикалық аспектіде қарастыру арқылы, этностың дүниетанымын, өмірлік көзқарасын (позициясын), мәдени түсінігін, адами болмысын, қала берді тұрмыс тіршілігінің бедерін ондағы тілдік қолданыстардан, этнографизмдерден, лексикалық бірліктерден анық көруге болады. Алайда ертегілерде тұтастай лингвистикалық аспектіде зерттеу ісі бір адамның қолынан келетін шаруа деп кесіп айтуға келмейді. Және мұндай істің қажеттілігі де ғылыми сұранысқа тікелей қатысты болып келеді.

Зерттеу материалы. Әдістемесі. Ертегі – халық ауыз әдебиетіндегі көркем проза жанрына жататын, сюжеті пен композициялық жағынан үйлесім тапқан, көркем-эстетикалық қызметі жоғары, танымдық-тағылымдық жүк арқалаған, тәрбиелік мәні басым жанр. Ертегінің типтері мен түрлері, әдеби мазмұны, жанрлық ерекшелігі, топтастырылуы, баспа бетіне әзірленуі, классификациясы деген мәселелерді Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, М.Ж.Көбеев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедов, С.Сейфуллин, Ә.Марғұлан, М.Әуезов, Е.Ысмайлов, М.Ғабдуллин, Г.Н.Потанин, В.В.Радлов, Ә.Диваев, А.Е.Алекторов, А.Васильев, Н.Пантусов, С.Қасқабасов, Е.Тұрсынов, Ш.Ыбраев, К.Матыжанов, Б.Дауылбаев, Б.Досымбеков, М.Ибрагимов, т.б. көптеген әдебиетші, фольклортанушы, тілші, тарихшы ғалымдар жан-жақты кеңінен қарастырды. Ертегілердің ерекшелігі

өткен ұрпақты бүгінгі ұрпаққа жалғастырып, бір буын мен екінші буынды алмастыруда тұрақты түрде өз қызметін жалғастырып келе жатқан жасампаз жанр.

Қазақ фольклорын зерттеуде өзіндік қолтаңбасы бар ғалым, академик С.Қасқабасов: «Ертегі жанры – аңыздық прозаның дамыған, көркемделген түрі, яғни көркем проза. Оның мақсаты – тыңдаушыға ғибрат беру ғана емес, сонымен бірге эстетикалық ләззат беру. Басқаша айтқанда, ертегі жанрының функциясы кең, ол әрі тәрбиелік, әрі көркем-эстетикалық роль атқарады. Ертегінің бүкіл жанрлық ерекшеліктері осы екі функциядан шығады. Сондықтан ертегілік прозаның ең басты мақсаты – сюжеті барынша ғажайыпты етіп, көркемдеп, әрлеп баяндау. Демек, ертегі шындыққа бағытталмайды, қайта, керісінше, әсірелеуді міндет тұтады. Ал, ертекші әңгімесін өмірде шын болған деп дәлелдеуге тырыспайды” – деп, ертегінің анықтамасы мен функциясын көрсетіп береді. Ғалымның бұл пікірі, тек қазақ ертегісіне берген анықтама емес, әлем руханиятындағы ертегінің анықтамасы деп қабылдау керек [1, 185]. «Ертегілерде халықтың ауызекі сөйлеу тілі шындалды. Сөйтіп ол бірге-бірте жай ауызекі сөйлеу тілінің аясынан шығып, әдеби сөйлеу тіліне, көркем тілге айналды. Енді уақыты келгенде осы біршама қалыптасып қалған әдеби көркем тілді жазумен ақ қағазға түсіру керек еді, сүйтіп оны одан әрі жетілдіру қажет болатын. Қазақтың жазба, көркем прозасының негізін қалаған Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев секілді көркемсөз шеберлері кейін солай етті де» [2, 287].

Ертегілерді лингвистикалық аспектіде зерттеу арқылы әрбір жекелеген этностың дүниетанымындағы ғаламның ертегілік бейнесін сипаттаудың тілдік тұрғыдан таңбалануындағы тілдік-танымдық әлеуетін көрсетуге болады. Ертегілердің өзін әдебиеттану ғылымы төмендегідей бірнеше түрге бөледі. Олар: 1) жан-жануарлар (хайуанаттар) туралы ертегілер, 2) қиял-ғажайып, батырлық ертегілер, 3) хикаялық, сатиралық ертегілер, 4) тұрмыс-салт ертегілері, 5) новеллалық ертегілер, 6) авторлық ертегілер деген бірнеше түрге бөлінеді. Осылардың ішіндегі жан-жануарлар немесе хайуанаттар туралы ертегілер ең жиі кездесетін түріне жатады. “Жануарлар жайындағы қазақ ертегілерін үш топқа жіктеуге болады. Біріншісі шығу мерзімі жағынан ең көне миф жанрымен байланысын толық үзе қоймаған, жануарлардың пішініндегі, немесе жүріс-тұрысындағы, я болмаса мінез-құлқындағы, әйтеуір қандай да болмасын ерекшелігін түсіндіре баяндайтын этиологиялық ертегілер. Екіншісі – Шығыс және Батыс халықтарының көпшілігіне мәлім, яғни дүние жүзі елдерінің жануарлық эпосын құрайтын классикалық ертегілер. Бұлар бүгінгі дәуірде балалардың үлесіне тиген. Қай елдің болмасын жануарлар жайындағы классикалық ертегілері адам мінезінің ақылдылық, ақымақтық, қулық-сұмдық сияқты жақтарын қарапайым аллегориялық формамен ашып береді. Үшінші топқа мысал ертегілер (апологтар) жатады. Бұл ертегілер көбінесе кітаби болып келеді де, әдебиетке жақын тұрады. Мұнда жануарлар бейнесі шартты түрде алынғанымен, ғибрат ашық айтылмайды” [1, 189].

Жан-жануарлар (хайуанаттар) туралы ертегілер мазмұнына көз жүгіртер болсақ, адамға жақын үй жануарынан бастап, түз жануары, қала берді жыртқыш аңдар мен құстардың басым бөлігінің қатысатынын көруге болады. Әрине, бұл жерде әр ұлттың ұлттық ерекшелігіне сәйкес, ұлттық тұрмыс-тіршілігі мен менталитетіне жақын жануарлардың қатысуымен болатын этникалық ерекшелігі де өзіндік басымдыққа ие болады. Мәселен, қазақ ертегілерінде қазақ болмысына жақын аң-құстар қатысса (Хайуандардың жыл басына таласуы, Қарлығаш пен дәуіт, Құмырсқаның қанағаты), орыс ертегілеріне орыс тұрмысына жақын жануарлардың қатысуымен болатын ертегілердің туындауын табиғи заңдылық ретінде бағалау (Семь козлят, Красная шапочка и серый волк, Три поросенка, Маша и медведь) керек. Біз бұл жерде хайуанаттар туралы ертегілердің ішіндегі орнитологиялық (құстар мен құстар әлемі) негізінде жасалған ертегілерді лингвокогнитивтік аспектіде зерттеуді басшылыққа алдық.

Қазақ ертегілерінің біршамасы құс атауларына тірек болып жасалса, кейбірінде құстар мен құс атауларының қатысуымен жасалады. Ал бұл дегеніміз адамның әлемді тануындағы орнитологизмдердің өзіндік орны бар екендігін көрсетеді. Ғаламның тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ертегілердің алатын орны өте қызықты мәселеге құрылады. Орнитологизмдер арқылы жасалған ертегілер ғаламның кейіпкерлері адам мен құстың өзара қатынасы, мінез-құлық ерекшеліктері, өзіндік қасиеттері, тілдік құралдарда бедерленіп, белгілі бір тілдегі мәдениеттің үлгісі немесе символдық бейне ретінде қарастырылады.

Ертегі мәтіндеріндегі орнитологизмдердің қатысуымен жасалған әлем бейнесінің түп негізінде белгілі бір этномәдени қауымдастықтың ғасырлар қойнауынан бері қоршаған ортаны қабылдауы, таным талқысына салып дискурста түсіруде әлемді өзінше тілдік тұрғыдан бейнелейді. Ертегі

мәтіндеріндегі орнитологизмдер адамдардың қарапайым тұрмыстық қарым-қатынасы аясындағы ғалам бейнесін түзеді, сондықтан ол бейне қарабайыр тұрпатта болып келеді.

Нәтижелер. Орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ертегілердің мазмұны әркелкі болып келеді. Қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдер ертегілердің жасалуына тірек болып, тақырыптық атауынан бастап, ішкі мазмұнын түгел қамтып тікелей қатысса, енді бірінде ертегі мәтінінің сюжетінде яки оқиға желісінде ертегі кейіпкері ретінде жанама түрде ғана қатысады.

Қазақ ертегілерінің мазмұны мен мәтініне тікелей қатысатын орнитологиялық ертегілерге «Байғыз», «Бөдененің түлкіні тойғызуы», «Екі қаз бен бір бақа», «Жарқанат неге түнде ұшады», «Көк кептердің балапаны», «Қырғи мен бөктергі», «Сауысқан мен көкек», «Сүлеймен патша мен байғыз», «Тырнаның тапқырлығы», «Бөдененің құйрығы неге келте», «Түлкі мен қырғауыл», «Түлкі, қараторғай және қарға», «Екі әтеш», «Ақ көгершін», «Әтеш пен тоты», «Жапалак көрсен атып ал», «Бала қарға», «Бұлбұл, жарқанат және қаракұрт», «Бүркіттің балапаны», «Қарға баласын аспағым дер, кірпі баласын жұмсағым дер», «Қарлығаш пен дәуіт», «Қарлығаш пен шөже торғай», «Кептер мен қарға», «Қотыр торғай», «Қыран мен құзғын», «Сауысқан», «Суыр сұңқар су қайда», «Торғай мен тышқан», «Ұлар мен қарға», «Түлкі мен бөдене», «Түлкі мен қораз», «Түлкіден де өткен қу қаз», «Тырна мен түлкі», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр», «Кептерлер кеңесі», «Құстар неге сөйлей алмайды», т.б. ертегілерді жатқызуға болады.

Ал ертегі мәтініне жанама түрде қатысатын орнитологиялық кейіпкерлердің араласуымен болатын мәтіндерге төмендегідей ертегілерді жатқызуға болады. Мәселен, **қиял-ғажайып, батырлық ертегілерге жататын:** «Алтын құс», «Алтын сақа», «Ертөстік», «Алтын құс пен сұр қасқыр», «Қоңыр мерген», «Мерген мен баласы», «Есірік торғай», «Ғажайып бақ», «Құс тілін білетін адам», «Патша мен бүркіт», «Торғай мен адам», «Бақыт құсы», т.б.; **хикаялық, сатиралық ертегілерге жататын:** «Аяз би», «Балтеке», «Мархұма», «Минуар мен Бибатима», «Жыл мезгілдері», «Алып қара құс - Самұрық», «Кім күшті», «Жаналы», т.б.; **тұрмыс-салт ертегілеріне жататын:** «Қырық өтірік» секілді ертегілерді жатқызуға болады.

Құстардың тікелей қатысуымен жасалған қазақ ертегілерінің мазмұны мен мәтінінде құстардың адаммен бірлескен өмірі, оларды тілдік символдық деңгейге дейін көтереді. «Символ белгілі бір мазмұн идеясымен тығыз байланысты, ол өз кезегінде басқа бір, неғұрлым құнды мәдени мазмұнды білдіру қызметін атқарады. Символ - кез келген мәдениетке тән құбылыс. Символ әр түрлі мәдениет контекстінде кодтала отырып, оларда түрлі мәнге ие болады. Бұл орайда қай ұлттың болмасын өзінің ұзақ даму тарихында эстетикалық ұғым-түсініктеріне, шаруашылық кәсібіне, мінез-құлыққа, ырым-нанымы, салт-дәстүр ерекшеліктеріне байланысты сүйкімді образдары, сөз-символдары болады [3, 133]. Әрбір құстың бойындағы жеке сапалық қасиеті адаммен шендестіріліп, оймен астарлап, сөзбен тұспалдап, жасырын ойдың тірегі құстар арқылы беріледі. Жоғарыда аталған ертегілердің бәріне толық талдау жасау мүмкін емес және міндет те саналмайды. Орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ертегілерде адам бойына тән қасиеттер (жақсы мен жаман, жағымды-жағымсыз) құстардың қасиеті арқылы алмастырылып, символдық, аллегориялық, тәрбиелік қызмет атқарып, тілдік-танымдық мәнде жұмсалып, оқиғаны барынша тұспалдап суреттеп, поэтикалық образды түрде әрлеп баяндайды.

Орнитологизмдер арқылы жасалған ертегілер этностың дүниетанымы мен дәстүрлі мәдениетінен тілдік-танымдық ақпарат беруде ерекше қызмет атқарады. Этнос тілінің жасалуына сол ұлттың дүниетанымы мен дүниеге деген көзқарасы негіз болып, тілдік тұрғыдан таңбаланады. Тілдегі орнитологизмдер жай ғана құс атауы (номинациясы) емес, күрделі танымдық жүк арқалаған тілдік бірлік. Ал ол мәтін құрамында дискурса түсіп ертегі боп сыр шертетін болса, лингвофилософиялық мазмұны басым категория болып табылады. Ендігі жерде ертегі құрамындағы орнитологизмдердің мәтіндік танымдық семантикасына көз жүгіртсек. Мұнда құстардың қатысуымен жасалған ертегілерді ең алдымен бірнеше топқа топтастырып алуға тура келеді. Яғни, әдеби топтастырудың бұлжымас үлгісіне айналған «жағымды және жағымсыз» мәнді жіктемені құстардың қатысуымен жасалған ертегі мәтіндерінде шартты түрде пайдаланып сол үлгіде (жағымды және жағымсыз) топтастыруға болады.

Жағымды мәнді мәтінде жұмсалатын орнитологизмдер арқылы жасалған ертегілерге: «Байғыз», «Сүлеймен патша мен байғыз», «Қарлығаштың құйрығы неге айыр болған», «Бөдененің құйрығы неге келте», «Қарлығаш пен дәуіт», «Қарлығаш пен шөже торғай», т.б. жатқызуға болады. Ал, **жағымсыз мәнді мәтінде жұмсалатын орнитологизмдер арқылы жасалған ертегілерге:** «Жарқанат неге түнде ұшады», «Қырғи мен бөктергі», т.б. жатқызуға болады.

Орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ертегілерді құстардың бойындағы сапалық қасиеттеріне қатысты ертегі мәтіндерін тағы да бірнеше топқа топтастыруға болады. Мәселен, «тапқырлық, ақылдылық» мәндегі ертегілерге – «Тырнаның тапқырлығы», «Түлкіден де өткен қу қаз», «Түлкі мен қырғауыл», т.б.; «аңқаулық, алаңғасарлық» мәндегі ертегілерге – «Бөдененің түлкіні тойғызуы», «Тырна мен түлкі», т.б.; «жалқаулық, еріншектік» мәндегі ертегілерге – «Сауысқан мен көкек», т.б.; «қасиетті, өзіндік культтік сипатқа ие» мәндегі ертегілерге – «Ақ көгершін», «Жапалақ көрсең атып ал» т.б.; «менмендік, тәкаппарлық» мәндегі ертегілерге – «Әтеш пен тоты» т.б.; «қайырымдылық, мейірімділік, еңбекқорлық» мәндегі ертегілерге – «Қарлығаш пен дәуіт», «Қарлығаш пен шөже торғай», «Алтын сақа», т.б.; «Ниеті қарандық» мәндегі ертегілерге – «Бұлбұл, жарқанат және қарақұрт», «Ұлар мен қарға», т.б.; «әлсіздік, қауқарсыздық» мәндегі ертегілерге – «Қотыр торғай»; «Торғай мен тышқан», «Қарлығаш пен шөже торғай», т.б. ертегілер мәтінін мағыналық-мазмұндық жағынан топтастыруға болады.

Талқылау. Жоғарыдағы көрсетілген ертегі мәтіндері бірі ерте бір кеш өмірге келгенімен, олардың бойындағы тілдік-танымдық мәні “құс пен адамның” өмірінің ұқсастығы құстардың қатысуымен жасалған ертегі мәтіндерінде өзара шендестіру, салыстыру, символдық астарлы ой арқылы берілген. Мұндағы тілдің қызметі ойды астарлап, оқиғаны құбылтып жеткізу арқылы, құстың бойындағы мінездің адамға өте-мөте жақын болатындығы тілдік-танымдық сипатқа ие болады. Әдетте адам табиғаты шынайылықты яки шындықты тікелей қабылдай алмайды. Көп жағдайда адам баласы өз шындығымен өзі бетпе-бет келе алмайтындығы анық. Бұл заңдылыққа айналғалы да неше ме заманалар өткеніне, ертегі мәтіндері анық дәлел болса керек. Ал осы арада танымдық ойды жеткізудің міндеті тілге жүктеледі. Тіл ойды астарлап, сөзбен тұспалдап, ойды бүркемелеп жеткізу арқылы адресат пен адресантты өзара өкпесіз тіл табыстырады (коммуникацияға түсіреді). Тілдің бойындағы танымдық (когнитивтік) қызметі осылай да жүзеге асады. Тілдің танымдық қызметі бүгінгі күннің ғана емес, есте жоқ ескі заманалардан (ертегі туған) бері қарай келе жатқандығын көруге болады. Осы айтқанымыздың дәлелі ретінде орнитологизмдердің қатысуымен жасалған бірнеше ертегі мәтіндерінің астарына ой жүгіртіп, мағыналық-мазмұны мен танымдық мәнінен қатысты былайша сөз өрбітіп көрелік.

Мәселен, «Байғыз» ертегісіндегі «байғыз» құс атаулының ішіндегісіндегі қадірлісі. Себебі, байғыз өзге құс атаулыны қорғап қалған ерекше құс. Өзге құстардың тұмсығында тесік болса, байғыздың ғана тұмсығында тесік жоқ. Байғыздың ақылы өзге (патшаға сәуледен жіп есуді ұсынған) құстардың басына бостандық әпереді. Байғыз – құстардың ақылшысы саналады. Сүлеймен патшаны сөзден сүріндіріп, құс сүйегінен үй тұрғызбақ болған ниетін терістеген. Содан бері құс атаулы оған құрметпен қарайды. Ал байғыз болса сол құрметін өзге құстар ұмытпасын деп түн ішінде ызыңдауды әдетке айналдырған екен. Бұл күндері байғыздың түнгі дауысын ауыл баласы білмесе, қала баласы біле бермейді. Байғыздың құстар арасындағы құрметі ертегіде ғана сақталғаны болмаса, тұрмыстық өмірде, оның адамға қатысы көп айтыла бермейді. Ал байғыз туралы орнитолог, ақын Е.Раушанов: «шығыста ғана емес, біздің заманымызға дейінгі ХХІҮ-ХХІІ ғасырлардан бұрын Крит аралында өмір сүрген көне гректер ақыл құдайы Пасейдонның тас мүсінін қашағанда, оның қолына осы байғызды ұстатып қашаған. Әлгі сауалдың жауабын гректер де айтпаған. Сол елдің бүгінгі астанасы – Афина қаласы. Қала атауының дыбысталуы да байғыздың латынша атауымен үндес. Кейде көне афинаны «байғыз қаласы» дейтіндер де бар. Бірақ бұл қадым шаһардың қадырын түсірмейді, керісінше, жоғарыда айтқанымыздай, ақыл, парасат, білім, білік, данышпандық, көрегендік секілді қасиеттерімен ерекшеленетін түн құсын еске салады, жүрекке жылылық, рақым, мейір-шапағат ұялатады. Мейір-шапағат дегеннен шығады, жаңағы сауалдың жауабын осы төңіректен іздеген жан секілді. Ақ пен қара, махаббат пен зұлымдық алмасып келіп жататын адам жүрегі-ай десеңізші. Бір қауым ел жазған құсты ақылды патшасы Пасейдонмен қатар қойса, енді бір тобымыз, үйіміз түгіл ауыл маңына жолатпай қуалаймыз, жын көргендей шошып, тілімізді кәлимаға келтіріп, зәре-құтымыз қашып қорқамыз. Қазақ этнографтарының жазбаларына қарағанда, ілгеріде үйдің шаңырағына байғыз қонса – ол үйдің орнын ауыстырып басқа жерге тігеді екен, жамандыққа жорып, сол шаңырақты дереу отқа жағып жібереді екен» - деген байғыздың атауынан бастап, оған қатысты көптеген танымдық ақпарат береді [4, 109]. Бұл деректің барлығы тілде, ертегіде сақталғаны болмаса, құс атаулының сиреп, құс пен адамның арасы алшақтаған уақытта, құстың түрі ертегіде сақталмаса, өмірде ұмыт бола бастағаны анық.

Құстардың қатысуымен жасалған ертегілердің әрбіреуіне жеке-жеке тоқталып, олардың астарын ашып, мазмұнын тарқатып, тілдік-танымдық семантикасын көрсетуді бір мақаланың көлемі

көтермейді. Алайда, құстардың қатысуымен жасалған ертегілердің аз-кем сипаттамасын бірлі жарым сөзбен былайша келтіре кетуді жөн санадық. Мәселен: «Бөдененің түлкіні тойғызуы» (түлкіні тойғызам деп өзі мерт болған бөдененің аңғалдығы), «Екі қаз бен бір бақа» (көлдің суын суалтқан екі қаздың қамқорлығын пайдалана алмаған бақаның бассыздығы), «Жарқанат неге түнде ұшады» (Сүлеймен патшаға бар жүнін беріп, жүнсіз қалған жарқанатқа күндіз ұшуға тиым салынады), «Көк кептердің балапаны» (Айтқанды тыңдамаған, алаңғасарлығы орға жыққан, онысы өзіне сор болған кептердің ессіздігі), «Қырғи мен бөктергі» (Күшті мен күшті, әлсіз бен әлсіз ғана тең болады, тең теңімен тезек қабымен дегенді баяндайды), «Сауысқан мен көкек» (Ұя жасаудан ерінген көкек, саусақ бірікпей ине илекпейді дегенге көнбей, ұясыз-үйсіз қалуы), «Тырнаның тапқырлығы» (Аңшының тұзағынан өзінде түлкіні де құтқарған тырнаның тапқырлығы), «Бөдененің құйрығы неге келте» (Құс атаулыға қойылған қорғанды бұзып, құйрығы келте болады), «Түлкі мен қырғауыл» (Алтыс айдалы түлкінің құлығынан құтылу), «Түлкі, қараторғай және қарға» (Түлкінің құлыққа құрған тұзағынан қараторғайды қарға құтқарып, өзі де түлкінің тұзағынан құтылады), «Екі этеш» (Екеуара араздықтың салдары), «Ақ көгершін» (Бай мен кедей болмаған мамыражай заманда туған бала сараң әрі қызғанишақ боп туады. Оның қызғанишақтығы сол өз әкесі мен шешесін үйіне сыйдырмайды. Өзі еккен алма ағашына ақ көгершіннің қонып отырғанын көре алмай оны атуы арқылы өз әкесін өлтіреді. Содан бастап көгершіннен тамған қан алманың ақ гүлін қызыл түске бояйды. Сол заматтан бері алма қызыл боп гүл ашатын болған екен.), «Этеш пен тоты» (Бір замандарда этештен өткен тәккаппар болмаған. Онымен тек тоты ғана дос болса керек. Бірде тоты тойға барам деп этештің бар киімін алдап киіп, қайта қайтармай кетеді. Сол уақыттан бері этеш тотыны іздеп қоқиланып жүретін болса керек.), «Жапалақ көрсең атып ал» (Жапалақтың сатқындығы өзі тектес құс байғызды Сүлеймен патшаға ұстап берген кезден бастап, күндіз жүруге тыйым салынады. Осы кезден бастап бауырларына қамқор болған үкі киелі құс саналады.), «Бала қарға» (Бір шоқып екі қарауға баулыған қарғаның сақтығы.), «Бұлбұл, жарқанат және қаракұрт» (Жамандардың жақсыны қызғануы. Жақсылар жақсылықтың биігінде жамандар жамандардың деңгейінде жүреді.), «Бүркіттің балапаны» (Тектінің тектілігі), «Қарға баласын аппағым дер, кірпі баласын жұмсағым дер» (Бала бауыр етің), «Қарлығаш пен дәуіт» (Мейірім мен достық), «Кептер мен қарға» (Өзара бір-біріне кедергі келтіру), «Қыран мен құзғын» (Әркімге бұйырған тағдырдың тайқы маңдайы.), «Сауысқан» (Басқа пәле тілден), «Торғай мен тышқан» (Әркімнің несібесі өзіне), «Ұлар мен қарға» (Өз басына өзі пәле табу), «Түлкі мен бөдене» (Ойыннан от шығады), «Түлкі мен қораз»/«Түлкіден де өткен қу қаз» (Түлкінің құлығы, қораздың (қаздың) тапқырлығы), «Тырна мен түлкі» (Тырнаның аңқаулығы), «Кептерлер кеңесі» (Жақсылыққа жақсылық әркез бола бермейді. Достықтың да достығы болады.), «Құстар неге сөйлей алмайды» (Өзара келісім мен бірлік жоқтықтан кімде болмасын ұтылады), т.б. ертегілерді жатқызуға болады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан орнитологизмдер қатысқан ертегілердің астарында қоршаған табиғат пен қоғамдық өмір құбылыстарындағы әртүрлі жағдайларды бейнелі және эмоционалды түрде бейнелеу арқылы құс пен адамның ұқсастығы суреттеледі. Қазақ халқы құстарға құс деп қана қарап қоймаған, олардың мінез-құлқына, қимыл-жүрісіне қарап неше алуан ерекшеліктерін байқап, адамдардың мінез-құлықтарын, болмыс-бітімін, іс-әрекетін сипаттау кезінде жануарлар туралы ертегілерді ұтымды пайдалана білген. Мәселен, құстардың қатысуымен жасалған ертегілерде «Сатқындық» - Жапалаққа, «Патшаның қол шоқпары» - Көкжендетке, «Әншілік» - Бұлбұл мен сандуғаш, «Ниеті қараңғылық» - Қарға, жарғанат, құзғынға, «Сақтық» - Сауысқан мен Қырғауылға, «Күштілік, мықтылық» - Бүркітке тән ретінде бейнеленуі тек құс атаулының сипаттамасы емес, оның ар жағында адам өз болмысын өзі құс арқылы тануының тілдік-танымдық суреттемесі жатқандығын көруге болады.

Қорытынды. Орнитологизмдердің қатысуымен жасалған ертегілер – қазақ халқының рухани және әлеуметтік өмірінде өзіндік орны бар. Олар жанры жағынан да, түрі жағынан да рухани мұра, қазақи танымға қатысты танымдық мәтіннің бір түрі, тәрбиенің құралы. Құстардың қатысуымен жасалған ертегі мәтіндерінің алуан түрлі қасиеті оның көркемдік-эстетикалық бітімінде ғана емес, этностың дүниетанымымен, тұрмыс-тіршілігімен, белгілі бір әдет-ғұрыпты ұстану әрекетімен де ерекшеленеді. Мәселен, құстың жаманы мен жақсысы, көріктісі мен көріксізі, сатқыны мен адалы, қуы мен зұлымы, әлсізі мен мықтысы, киелісі мен киесізі, жеуге жарамдысы мен жарамсызы есте жоқ ескі замандардағы ертегілерден бізге аңыз боп жеткен.

Қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдер этностың дүниетанымымен байланысты, ұлттық мәдениетінің, салт-дәстүрлерінің, ұлттық психикалық құрылымдарының көрсеткіші ретінде санауға

болады. Қазақ ертегілеріндегі орнитологизмдер «Адам-Құс-Этнос» триадасының тілтанымдық кеңістігінде этностың өмірін, наным-сенімін, дүниетанымын, тұрмыстық мәдениетін тілдік деректер арқылы дәйектейді. Ертегілердегі орнитологизмдердің қатысуы адам өміріндегі тұрмыстық шындықтың ертегідегі бейнесі күнделікті өмірімен сабақтастыққа құрылған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984, - 272 б.

2 Асылбекұлы С., Тоқшылықова Г. Қазақ повесінің генезисі // Абай ат. ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Алматы, 2020.-№ 1 (71).-286-290 бб.

3 Қайрабаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың символдық мәні. Дисс... филол. ғыл. канд., -Алматы, 2004, -138 б.

4 Раушанов Е. Құстар – біздің досымыз. – Алматы: Жазушы, 2007, - 256 б.

References:

1. Qasqabasov S. Qazaqtyñ halyq prozasy. –Almaty: Ğylym, 1984, - 272 b.

2. Asylbekuly S., Toqshylyqova G. Qazaq povesiñiñ genezisi // Abai at. QazĪPU-niñ Habarshysy. «Filologia ğylymdary» seriasy. – Almaty, 2020.-№ 1 (71).-286-290 bb.

3. Qairbaeva Q.T. Qazaq tilindegi etnomädeni ataulardyñ simvoldyq mäni. Diss... filol. ğyl. kand., -Almaty, 2004, -138 b.

4. Rauşanov E. Qūstar – bizdiñ dosymyz. –Almaty: Jazuşy, 2007, - 256 b.

MPHTI: 16.21.33

<https://doi.org/10.51889/2020-2.1728-7804.13>

Жиренов С.¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ӘН МӘТІНДЕРІНДЕГІ ОРНИТОЛОГИЗМДЕРГЕ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіл біліміндегі ән мәтіндеріндегі орнитологизмдерді лингвистикалық аспектіде зерттеудің маңыздылығы көрсетілген. Ән мәтіндеріндегі орнитологизмдер этностың әлемді ән арқылы, соның ішінде құстарды қатыстыру арқылы тануының тілтанымдық ерекшеліктері көрсетілген. Ән мәтіндерін түзуші бірліктердің өзара сабақтастығы, ғылымаралық аспектіде қарастырылады. Этностың саналы ғұмырында орнитологизмдер тұрмыстық өмірінде біте қайнасып, этностың тілдік түпсаналық қатпарларын ән болып сақталып, бүгінге жалғасқан. Ән мәтіндерін орнитологиялық аспектіде зерттеу арқылы этностың тілі мен мәдениетінің ерекшеліктері көрсетіледі. Қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігінде зор маңызға ие, бүгінде ұлттық болмыс пен танымын танытатын орнитологизмдер арқылы жасалған ән мәтіндері этностың мәдени танымын білдіретін көрсеткіш екендігі баяндалады. Орнитологизмдер арқылы жасалған ән мәтіндері этностың дүниетанымы мен мәдени тұрмысына, салт-дәстүріне, әлеуметтік-қоғамдық факторларға байланысты әлемнің ән мәтіні арқылы жасалған бейнесін жасауға қатысты коннотациялық сипаттағы тілдік бірліктердің тұтастығы лингвистикалық аспектіде қарастырылады.

Түйін сөздер: ән, музыка, сөз, поэзия, мәтін, ән мәтіні, тілдік бірлік, адресат, адресант, этнос, мәдениет, т.б

Zhirenov S.¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan